

АНОТАЦІЯ

Суходоля М. В. Правова культура та позитивні форми правосвідомості: теоретико-правові аспекти співвідношення. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». – Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2021.

Дисертацію присвячено поглибленню доктринальних засад щодо розуміння теоретико-правових аспектів співвідношення правової культури та позитивних форм правосвідомості, а також розробці практичних рекомендацій щодо удосконалення їхнього функціонування.

У дослідженні поставлено і вирішено такі завдання: виявлено та уточнено теоретико-прикладні аспекти співвідношення правової культури і правосвідомості; розкрито соціально-правові передумови аналізу правової культури та правової свідомості суспільства; проаналізовано та внесено пропозиції щодо удосконалення методологічної складової дослідження правової культури як відображення позитивних форм правосвідомості; виявлено проблематику аналізу та трансформацій правової культури та правосвідомості транзитивних суспільств; конкретизовано фактичний стан правової культури населення України як відображення деформованої правосвідомості; визначено комплекс засобів безпосереднього впливу на правосвідомість як один зі шляхів підвищення рівня правової культури; виявлено засоби опосередкованого впливу на правосвідомість.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у концептуальному обґрунтуванні доктринальних засад щодо розуміння теоретико-правових аспектів співвідношення правової культури та позитивних форм правосвідомості, а також у розробці практичних рекомендацій щодо удосконалення їхнього функціонування.

Зокрема, зроблено висновок, що правова культура: виражається виключно у практичних діях, поведінці; характеризується правомірністю

поведінки; є безпосереднім наслідком високого рівня правосвідомості особи, тобто співвідноситься із правовою активністю як формою правосвідомості.

Обґрунтовано аспекти співвідношення правової свідомості, правової культури та правових цінностей. Виявлено, що правові цінності складаються на рівні правосвідомості, на що впливають особливості історичного розвитку суспільства, його менталітет, соціальні, економічні умови розвитку тощо. Правові цінності на емоційно-інтелектуальному рівні постійно проходять процес порівняння із фактичною якістю правових приписів та ефективністю їхнього функціонування, на підставі чого і відбувається формування правосвідомості, а точніше, виникнення певної форми правосвідомості. Співпадіння цінностей, що сприймаються особою, та правової дійсності (тобто очікувань від права та ефективності його регулювання) здебільшого веде до усталення правової активності, в той час, як їх неспівпадіння, – до деформацій правової свідомості у різних проявах. Потім правова активність як форма правової свідомості на практичному рівні виявляється у правовій культурі. Деформована правосвідомість – у її відсутності чи у низькому рівні.

Обґрунтовано, що правова культура характеризує практичний вираз виключно усвідомленої правової активності, а не всіх її рівнів.

Уточнено місце правової культури та правової свідомості у правовій системі. Зокрема, правосвідомість не можна чітко віднести до будь-якого елемента правової системи, бо вона пронизує усю правову систему зверху донизу та опосередковує інтелектуально-психологічний рівень сприйняття права. А правова культура опосередковує практичний рівень, знаходиться виключно у межах юридичної практики як елемента правової системи.

Додатково аргументовано співвідношення правової культури, правової свідомості та правового менталітету. Так, правова культура та правова свідомість опосередковують здебільшого сьогодення, а правовий менталітет – як сьогодення, так і історичну ретроспективу. Також менталітет (в тому числі і правовий) розглядається як передумова формування правосвідомості у певних її формах.

Уточнено рівні правової культури, а саме: 1) макрорівень (суспільна, національна правова культура, чи правова культура групи правових систем, пов'язаних спільною правовою традицією); 2) мезорівень (правова культура певних соціальних груп); 3) мікрорівень (індивідуальна правова культура).

Глобальний рівень правової культури (або правової культури людства) пропонується не виділяти окремо внаслідок його гетерогенності, а отже, складності для дослідження та характеристики.

Деталізовано механізм включення правової свідомості та правової культури у механізм дії права. Підтримується традиційна позиція, що механізм дії права включає в себе: 1) соціальний механізм дії права; 2) психологічний механізм дії права; 3) юридичний механізм дії права (механізм правового регулювання).

Кожне суспільне явище (яке впливає або може певним чином вплинути на сферу права) сприймається особою (а точніше, її психікою). На цьому етапі відбувається точка зіткнення соціального та психологічного механізму дії права. Правосвідомість же складає ядро психологічного механізму дії права, тому всі соціальні передумови на свідомому чи підсвідомому рівні перетікають у неї, а правова культура виражається назовні у юридичному механізмі дії права (точніше, у сфері юридичної практики) та соціальному механізмі дії права. Тобто, на відміну від правосвідомості, які включається до психологічного механізму дії права, правова культура (внаслідок її практичної спрямованості) належить одночасно до соціального та юридичного механізмів дії права.

Конкретизовано прояви низького рівня правової культури, які можуть виражатися як у неправомірних діях, так і в таких, що безпосередньо до цієї категорії не відносяться, наприклад, у зловживанні суб'єктивними правами. Також він виявляється у зовнішній стороні юридичної грамотності населення, тобто наявності знань, куди звернутися з певною скаргою, як поводитися у певних правових ситуаціях, у грамотності складання документів юридичного характеру.

Уточнено методу застосування методу правової компаративістики у юридичних дослідженнях взагалі та у сфері правової культури та правосвідомості зокрема. В тому числі, необхідність ретельного відбору правових систем для компаративно-правового аналізу пояснюється багатьма чинниками, але не в останню чергу, – різними системами цінностей. Конфлікт базових цінностей у порівнюваних правових системах апріорі зведе нанівець усі спроби ефективного „запозичення”. Акцентується увага на тому, що поваги заслуговують усі цінності, але порівняльно-правові дослідження покликані сегментувати такі цінності, і брати до уваги, в першу чергу, досвід тих правових систем, які мають спільні цінності з досліджуваною, але досягли на даний час кращих результатів.

Виявлено, що характерною особливістю транзитивних суспільств є не проста наявність в них двох чи більше систем цінностей, а наявність конфлікту між ними. З цього витікають дві можливі проблеми: 1) ускладненість вибору системи цінностей з-поміж функціонуючих у суспільстві; 2) визначеність з вибором певної системи цінностей, але водночас відсутність стратегічних напрацювань та тактичних засобів для послідовного їх відстоювання та впровадження у соціальну та правову реальність.

Аргументовано, що українське суспільство знаходиться паралельно у двох станах „транзиту”: 1) від тоталітарного до демократичного; 2) від карантинного до посткарантинного. Кожне з цих транзитивних суспільств має свої особливості, проте, зіштовхуючись, вони підсилюють негативний вплив на правову культуру та правову свідомість громадян.

Обгрунтовано, що на національному рівні правосвідомість карантинного періоду громадян усіх без винятку держав продемонструвала тенденцію до зниження та схильність до деформацій. На рівні ж правової культури населення різних країн та державні інституції демонстрували абсолютно різні моделі поведінки, які нерідко не мали спільних ознак навіть у державах однієї правової сім’ї. Отже, правова свідомість мешканців усіх

країн світу зазнала суттєвих коливань, і це є спільною ознакою. На рівні ж правової культури правова ситуація виглядала абсолютно неоднорідною.

Зроблено акцент на тому, що на міжнародному рівні стан правової культури транзитивного суспільства карантинного періоду характеризувався невизначеністю вектора розвитку; непрогнозованістю дій та рішень державних органів, посадових осіб і пересічних громадян; більшою схильністю до застосування примусу; стрімким зростанням кількості випадків порушення навіть фундаментальних прав і свобод людини; зниженням довіри до дій урядів та міжнародних організацій; порушенням принципів рівності, толерантності та застосуванням подвійних стандартів.

Обґрунтовано, що у національних правових системах правосвідомість слід вважати більш динамічним утворенням, порівняно із правовою культурою, і більш схильним до коливань. Правова культура, натомість, є більш сталим та стійким утворенням, здатним протягом певного часу (залежно від конкретних обставин) до збереження своїх характеристик. Підтримується ідея підвищення рівня правової культури через позитивні трансформації правової свідомості у довгостроковій та середньостроковій перспективі. Але у короткостроковій перспективі вбачається більш доцільним рух у зворотньому напрямі: від конкретного до загального (а саме, шляхом індукції). Тобто має сенс через комплекс різноспрямованих заходів точково підвищувати саме рівень правової культури, створювати умови, коли у практичній площині в особи буде мотивація на правомірну поведінку. Отже, у довгостроковій та середньостроковій перспективі правова культура є похідною від правової свідомості. У короткостроковій – вона є первинною.

Акцентується увага на тому, що правову свідомість населення України слід аналізувати диференційовано, а не монолітно, оскільки різним соціальним групам притаманні певні особливості. Здебільшого правову свідомість громадян нашої країни представляють її деформовані види, однак самі деформації характеризуються варіативністю. Для посадових осіб характерні правовий нігілізм та правовий прагматизм (інструменталізм).

Окремо виділяються співробітники правоохоронних органів, тому що для них, крім зазначених вище, типовою є перероджена правосвідомість. Для пересічних громадян найпоширенішими формами правової свідомості визнаються правовий нігілізм, правовий песимізм та правовий інфантилізм.

Зроблено висновок, що деформована правова свідомість зумовлює такі особливості правової культури в Україні: корупція, бюрократизм у діяльності посадових осіб усіх рівнів; загальне нехтування правилами поведінки, формальне, а не усвідомлене їх дотримання; широке зловживання суб'єктивними правами та повноваженнями, використання правових приписів для виправдання власної поведінки; толерантність до протиправних дій, знаходження пояснення вчинків правопорушника; схильність до самосуду та „вуличної демократії”, що обумовлено загальною недовірою до правоохоронних органів; застосування подвійних стандартів у сфері права та „вибіркової гуманізації”; нерозуміння сутності правових засобів, необхідних та достатніх для вирішення конфлікту, недотримання меж їхнього застосування, маскування під правову активність дій, які насправді суперечать духу права.

Пропонується класифікувати заходи впливу на правосвідомість та правову культуру за вектором спрямування на два блоки, а саме: а) засоби безпосереднього впливу; б) засоби опосередкованого впливу.

Серед засобів безпосереднього впливу на правосвідомість та правову культуру *виділяються:* правова освіта; правове виховання; правова просвіта. Причому останнє розглядається як підвид правового виховання, а не правової освіти, оскільки правова освіта є засобом формування системних юридичних знань на професійному рівні, тобто отриманням правничої професії. Заходи ж правової просвіти характеризуються фрагментарністю і спрямовані на опанування правил поведінки у тих чи інших правових ситуаціях.

Виявлено, що опосередковані засоби підвищення правової свідомості та правової культури можна класифікувати на: 1) власнеюридичні; 2) загальносоціальні; 3) соціально-економічні; 4) психологічні;

5) інформаційні; 6) організаційні. Не виключається також і комбінація перелічених засобів для підвищення позитивного ефекту.

Зроблено висновок, що в Україні правова соціалізація особи, а відповідно, і правове виховання починаються досить пізно, вже у старших класах школи. В той час, як найоптимальнішим було б набуття навичок правомірного поведження з дошкільного віку. Це передбачає перегляд навчальних програм та закладення у них більшої частини soft-skills, починаючи з навчання у дитячих садочках та початковій школі.

Додатково обгрунтовано необхідність запровадження посади „шкільний офіцер поліції”, який виступатиме не як каральний, а як стримуючий чинник та буде, поряд із шкільним психологом, відігравати роль арбітрування та згладжування конфліктних ситуацій.

Пропонується розширення та застосування концепції «розумного волонтерства» (service-learning), як засобу підвищення рівня правової свідомості та правової культури через фактичні дії. Уточнено принципи застосування service-learning у вищих навчальних закладах. Наголошується на тому, що концепція «розумного волонтерства» може стати корисною для підвищення рівня правової свідомості тих осіб, правова соціалізація яких тимчасово переривалася, наприклад, у зв'язку з відбуттям покарання.

Зроблено висновок, що складником правової культури у сучасному digital-суспільстві виступає інформаційна культура. Причому інформаційна культура функціонує на двох рівнях: побутовому та професійному.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає у тому, що теоретичні та прикладні розробки щодо співвідношення правової культури та позитивних форм правосвідомості доведені до рівня теоретико-методичних та науково-практичних рекомендацій.

Ключові слова: правова свідомість, правова культура, правові цінності, правовий менталітет, правова система, транзитивне суспільство, безпосередні засоби впливу на правову свідомість та правову культуру, опосередковані засоби впливу на правову свідомість та правову культуру.

SUMMARY

Sukhodolia M. Legal Culture and Positive Forms of Legal Awareness: Theoretical and Legal Aspects of the Correlation. – Qualification research paper as a manuscript.

Thesis for a PhD Degree by Field of study 08 «Law» by Program Subject Area 081 «Law». – Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia, 2021.

The dissertation is devoted to deepening the doctrinal foundations for understanding the theoretical and legal aspects of the relationship between legal culture and positive forms of legal awareness, as well as developing practical recommendations for improving their functioning.

The study sets and solves the following tasks: identified and clarified the theoretical and applied aspects of the relationship between legal culture and legal consciousness; revealed the socio-legal prerequisites for the analysis of legal culture and legal consciousness of society; analyzed and made suggestions for improving the methodological component of the study of legal culture as a reflection of positive forms of legal consciousness; identified the problems of analysis and transformations of legal culture and legal consciousness of transitive societies; the actual state of the legal culture of the population of Ukraine is specified as a reflection of the deformed legal consciousness; a set of means of direct influence on the legal consciousness is determined as one of the ways to increase the level of legal culture; means of indirect influence on the legal consciousness are identified.

The scientific novelty of the results obtained consists in the conceptual substantiation of the doctrinal foundations for understanding the theoretical and legal aspects of the relationship between legal culture and positive forms of legal consciousness, as well as in the development of practical recommendations for improving their functioning.

In particular, it is concluded that legal culture: expressed exclusively in practical actions, behavior; characterized by the legality of behavior; is a direct

consequence of a high level of legal awareness of a person, that is, it correlates with legal activity as a form of legal awareness.

Aspects of the correlation of legal consciousness, legal culture and legal values are substantiated. It is revealed that legal values are formed at the level of legal awareness, which is influenced by the peculiarities of the historical development of society, its mentality, social and economic conditions of development, and so on. Legal values at the emotional and intellectual level constantly go through the process of comparison with the actual quality of legal prescriptions and the effectiveness of their functioning, on the basis of which the formation of legal consciousness, or rather, the emergence of a certain form of legal consciousness, takes place. The coincidence of values perceived by a person and legal reality (i.e., expectations from the law and the effectiveness of its regulation) mainly leads to the establishment of legal activity, while their discrepancy leads to deformations of legal consciousness in various manifestations. Then legal activity as a form of legal consciousness at the practical level manifests itself in the legal culture. Deformed legal awareness – in its absence or at a low level.

It is proved that legal culture characterizes the practical expression of exclusively conscious legal activity, and not all its levels.

The place of legal culture and legal consciousness in the legal system is clarified. In particular, legal awareness cannot be clearly attributed to any element of the legal system, because it permeates the entire legal system from top to bottom and mediates the intellectual and psychological level of perception of law. And legal culture mediates the practical level, is located exclusively within the framework of legal practice as an element of the legal system.

Additionally, the correlation of legal culture, legal consciousness and legal mentality is argued. Thus, legal culture and legal consciousness mediate mainly the present, and legal mentality – both the present and the historical retrospective. Also, the mentality (including legal) is considered as a prerequisite for the formation of legal consciousness in certain forms.

The levels of legal culture are clarified, namely: 1) macro-level (public, national legal culture, or legal culture of a group of legal systems connected by a common legal tradition); 2) meso-level (legal culture of certain social groups); 3) micro-level (individual legal culture).

The global level of legal culture (or the legal culture of humanity) is proposed not to be singled out separately due to its heterogeneity, and therefore complexity for research and characterization.

The mechanism of inclusion of legal consciousness and legal culture in the mechanism of operation of law is detailed. The traditional position is supported that the mechanism of action of law includes: 1) the social mechanism of action of law; 2) the psychological mechanism of action of law; 3) the legal mechanism of action of law (the mechanism of legal regulation).

Every social phenomenon (which affects or may affect the sphere of law in a certain way) is perceived by a person (or rather, his psyche). At this stage, there is a point of contact between the social and psychological mechanisms of law. Legal consciousness is the core of the psychological mechanism of action of law, so all social prerequisites on a conscious or subconscious level flow into it, and legal culture is expressed outward in the legal mechanism of action of law (more precisely, in the field of legal practice) and the social mechanism of action of law. That is, in contrast to legal awareness, which is included in the psychological mechanism of action of law, legal culture (due to its practical orientation) belongs simultaneously to the social and legal mechanisms of action of law.

The manifestations of a low level of legal culture are specified, which can be expressed both in illegal actions and in those that do not directly belong to this category, for example, in the abuse of subjective rights. It also manifests itself in the external side of the legal literacy of the population, that is, the availability of knowledge of where to apply with a certain complaint, how to behave in certain legal situations, and the literacy of drafting legal documents.

The methodology of applying the method of legal comparativistics in legal research in general and in the field of legal culture and legal awareness in

particular is clarified. In particular, the need for careful selection of legal systems for comparative legal analysis is explained by many factors, but not least by different value systems. The conflict of basic values in the compared legal systems will a priori negate all attempts at effective "borrowing". Attention is focused on the fact that all values deserve respect, but comparative legal research is designed to segment such values, and take into account, first of all, the experience of those legal systems that have common values with the studied one, but have currently achieved better results.

It is revealed that a characteristic feature of transitive societies is not the simple presence of two or more value systems in them, but the presence of a conflict between them. This leads to two possible problems: 1) the complexity of choosing a system of values from among those functioning in society; 2) certainty with the choice of a certain system of values, but at the same time the lack of strategic developments and tactical means to consistently defend them and implement them in social and legal reality.

It is argued that Ukrainian society is in parallel in two states of "transit": 1) from totalitarian to democratic; 2) from quarantine to post-quarantine. Each of these transitive societies has its own characteristics, but when faced, they increase the negative impact on the legal culture and legal consciousness of citizens.

It is proved that at the national level, the legal awareness of the quarantine period of citizens of all states without exception showed a downward trend and a tendency to deformities. At the level of legal culture, the population of different countries and state institutions demonstrated completely different behaviors, which often did not have common features even in states of the same legal family. At the level of legal culture, the legal situation looked completely heterogeneous.

It is emphasized that at the international level, the state of the legal culture of a transitive society of the quarantine period was characterized by uncertainty of the vector of development; unpredictability of actions and decisions of state bodies, officials and ordinary citizens; a greater tendency to use coercion; a rapid increase in the number of cases of violation of even fundamental human rights and

freedoms; a decrease in confidence in the actions of governments and international organizations; violation of the principles of equality, tolerance and the use of double standards.

It is proved that in national legal systems, legal awareness should be considered a more dynamic entity, in comparison with the legal culture, and more prone to fluctuations. Legal culture, on the other hand, is a more stable and stable entity, capable of preserving its characteristics over a certain period of time (depending on specific circumstances). The idea of raising the level of legal culture through positive transformations of legal consciousness in the long and medium term is supported. But in the short term, it is more appropriate to move in the opposite direction: from the specific to the general (namely, by induction). In other words, it makes sense to raise the level of legal culture precisely through a set of multidirectional measures, to create conditions when, in practice, a person will be motivated to behave lawfully. So, in the long and medium term, legal culture is derived from legal consciousness. In the short term, it is primary.

Attention is focused on the fact that the legal consciousness of the population of Ukraine should be analyzed differentially, and not monolithic, since different social groups have certain features. For the most part, the legal consciousness of citizens of our country is represented by its deformed types, but the deformations themselves are characterized by variability. Officials are characterized by legal nihilism and legal pragmatism (instrumentalism). Law enforcement officers are singled out separately, because for them, in addition to those mentioned above, a reborn legal consciousness is typical. For ordinary citizens, the most common forms of legal consciousness are recognized as legal nihilism, legal pessimism and legal infantilism.

It is concluded that the deformed legal consciousness determines the following features of the legal culture in Ukraine: corruption, bureaucracy in the activities of officials at all levels; general disregard for the rules of conduct, formal, and not conscious compliance with them; widespread abuse of subjective rights and powers, the use of legal prescriptions to justify their own behavior;

tolerance to illegal actions, finding an explanation for the actions of the offender; a tendency to lynching and "street democracy", which is due to general distrust of law enforcement agencies; the use of double standards in the field of law and "selective humanization"; lack of understanding of the essence of legal means necessary and sufficient to resolve the conflict, non-compliance with the boundaries of their application, disguising actions that actually contradict the spirit of law as legal activity.

It is proposed to classify measures of influence on legal awareness and legal culture according to the vector of direction into two blocks, namely: a) means of direct influence; b) means of indirect influence.

Among the means of direct influence on legal awareness and legal culture are: 1) legal literacy (legal upbringing); 2) legal education; 3) legal training. Moreover, the latter is considered as a subspecies of legal literacy, and not legal education, since legal education is a means of forming systematic legal knowledge at a professional level, that is, obtaining a legal profession. Legal training measures are characterized by fragmentation and are aimed at mastering the rules of conduct in certain legal situations.

It is revealed that indirect means of raising legal consciousness and legal culture can be classified into: 1) proper legal; 2) general social; 3) socio-economic; 4) psychological; 5) informational; 6) organizational. A combination of these remedies to increase the positive effect is also possible.

It is concluded that in Ukraine, the legal socialization of a person, and accordingly, legal education, begin quite late, already in high school. While the most optimal would be to acquire the skills of lawful behavior from preschool age. This involves revising the curriculum and incorporating most of the soft-skills into it, starting with kindergarten and elementary school.

Additionally, the necessity of introducing the position of "school police officer" is justified, which will act not as a punitive, but as a deterrent and will, along with a school psychologist, play the role of arbitrating and smoothing conflict situations.

It is proposed to expand and apply the concept of "smart volunteering" (service-learning) as a means of raising the level of legal consciousness and legal culture through actual actions. The principles of using service-learning in higher educational institutions have been clarified. It is noted that the concept of "smart volunteering" can be useful for raising the level of legal awareness of those persons whose legal socialization was temporarily interrupted, for example, due to serving a sentence.

It is concluded that the component of legal culture in the modern digital society is information culture. Moreover, information culture functions at two levels: domestic and professional.

The practical significance of the obtained research results lies in the fact that theoretical and applied developments on the relationship between legal culture and positive forms of legal consciousness are brought to the level of theoretical, methodological and scientific and practical recommendations.

Key words: legal consciousness, legal culture, legal values, legal mentality, legal system, transitive society, direct means of influencing legal consciousness and legal culture, indirect means of influencing legal consciousness and legal culture.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у періодичних наукових виданнях інших держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу

1. Суходоля М. Засоби підвищення рівня правової свідомості та правової культури: проблеми класифікації і характеристики. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. #6. Vol.1. P.339-343.

Статті у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України

2. Суходоля М. Безпосередні засоби впливу на правосвідомість та правову культуру. *Журнал східноєвропейського права*. 2021. №85. С.150-155.

3. Суходоля М. Фактичний стан правової культури населення України як відображення деформованої правосвідомості. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. №1. С.200-204.

Статті у інших наукових виданнях:

4. Суходоля М. Соціальні та правові передумови аналізу правової культури. *Economic and law paradigm of modern society*. 2018. №3. С.57-61.

5. Суходоля М. Правова культура та правосвідомість транзитивних суспільств: проблеми аналізу та трансформацій. *Інтернаука: міжнародний науковий журнал*. 2020. №20(100). С.80-84.

Публікації за матеріалами конференцій

6. Суходоля М. Методологічна складова аналізу правової культури: виклики сьогодення. *Актуальні проблеми прав людини, держави та*

вітчизняної правової системи: Матер. міжнар. науково-практ. конф. (м. Дніпро, 5-6 квітня 2019 року). Дніпро: „Правовий світ”, 2019. С.12-13.

7. Суходоля М. Особливості правової культури та правосвідомості у суспільствах перехідного типу. *Виклики глобалізованого суспільства: економіко-правовий аспект:* матер. I міжнар. науково-практ. Інтернет-конф. (15 листопада 2019 року). Вінниця, 2019. Том 1: Право. С. 43-47.

8. Суходоля М. Правове виховання як першооснова формування правової культури. *Виклики глобалізованого суспільства: економіко-правовий аспект:* матер II Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (25 грудня 2019 року). Вінниця, 2019. Том 1: Право. С. 33-36.

9. Суходоля М. Трансформації правосвідомості та правової культури в умовах карантинних обмежень: порівняльно-правовий аналіз. *Осінні юридичні читання – 2020. Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки. Випуск XXVIII:* Матер. Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. «Осінні юридичні читання – 2020». (26 листопада 2020 р.). Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. С. 97-99.